

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
Министерство образования Республики Тыва
Управление образования Администрации муниципального района «Кызылский кожуун»
МБОУ «Целинная» СОШ

СОГЛАСОВАНО

зам. директора по УВР:

 /Дандар Л.Д./
от «28» 09 2023г.

УТВЕРЖДАЮ

Директор МБОУ
Целинная
(Суван А.А.)

от «28» 09 2023г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного предмета
«Родной язык» (тувинский)
для 3 класса начального общего образования
на 2023-2024 учебный год

Учитель: Кан-оол Чечена Кызыл- Катовна

Целинное-2023

Тайылбыр бижик

Дыл-кижилернин харылзажырынын болгаш бот-боттарын билчиринин чугула чепсээ болур. Дыл чокта чон чок , ниитилел-даа туруп шыдавас. Чоннун эртип келген тоогузун , езу-чанчылдарын, национал характерин, угаап бодаашкынынын болгаш ортемчейже коруушкунунун онзагайын база аас чогаалын оон дылындан билип ал болур бис.

Тыва дыл-тыва улустун национал дылы, ада-огбелернин салгалдарына арттырып каан ортээ турбас эртинези. Ында бурун шагдан чоннун чугаазын байыдып, сайзырыдып келгенинин арга-мергежили, бойдуска болгаш ниитилел амыдыралына хамаарышкан билиишкиннери, угаан-бодал культуразынын чедишкиннери база ажы-тол кижизидилгезинге хамаарышкан байлак дуржулгазы дээш оске-даа билиглер мооннеттинген.

Тыва дыл сайзырангай байлак дылдарга хамааржыр. Оон словарь составы хун буруде байып, ниитилел амыдыралына кууседип турар функциялары улам-на калбарып турар.

1-4 класстарга торээн дыл устуку класстарга ооренир тыва дыл болгаш литература эртемнеринин белеткел чадазы болбушаан, колдуунда-ла практиктиг сорулгаларны чедип алырынче уланган.

Тыва дыл программасы уш болуктен тургустунган:

« Бижикке ооредири болгаш чугаа сайзырадылгазы» (белеткел уези, ужуглел уези, ужуглел соондагы уе.).

« Фонетика, лексика, грамматика, шын бижилге болгаш чугаа сайзырадылгазы».

« Номчулга болгаш чугаа сайзырадылгазы».

Болук бурузу тус-тус кезектерге чардынар. Ук болуктер аразында харылзаалыг .

Программада кирген материалдарны улдуннар аайы-биле планнап, болуктер, темаларны кичээлдерге хувааган. Методиктиг аргаларны, сумелерни башкылар чогаадыкчы ёзу-биле шилип ажыглаар, боттары хой-хой чаа аргаларны хереглээр база методиктиг уг-шиглерни башкы боду немеп, улам сайзырадыр апаар. Башкынын кол сорулгазы- программа негелделерин ооредилгенин чаа тургузуунга дууштур долузу-биле боттандылары болгаш оореникчилерге быжыг билиглерни бээри, практиктиг мергежилдерин болгаш чанчылдарны шингээтирери болур.

Оореникчилернин билиинин шынарын бедидеринге бот ажылдарже болгаш оореникчилер-биле хууда ажылдарже кол кичээнгеи салыр. Хуузунда бердинген онаалгаларны хынаарына тускай уени башкы кичээл санында баш бурунгаар планнап алыр, Бижимел азы хыналда ажылдар кылган санында оон туннелин оореникчилерге чугаалап берип, ниити-даа, хуузунда-даа частырыгларны олар-биле сайгарар.

Оореникчилернин ханы билиглиг болурунга системниг катаптаашкын улуг рольдуг. Ынчангаш башкы катаптаашкынны программанын болуктеринин болгаш темаларынын аайы-биле системалыг чорудуп, хереглээр материалдарны баш бурунгаар планнап алыр.

Башкы бурузу чогаадыкчы ёзу-биле ажылдавышаан, дыл башкылаашкынынын , дыл эртеминин , педагогиканын, психологиянын соолгу чедишкиннеринге болгаш мурнакчы база чаартыкчы башкыларнын дуржулгазына даянып, ооредилгени чедишкинниг болдурар сорулганы чедип алыр.

Ынчангаш эге школага башкылаашкылаашкыннын шинчилел болгаш дилеп тыварынын методтарын оларнын янзы-буру аргаларын тыва дыл кичээлдеринге ажыглаар апаар. Оон уламындан оореникчилер чугле башкынын чугаалаан чуулун, тайылбырын, онаалгаларын кууседир эвес, а боттары база хуузунда хайгааралдар, шинчилелдер кылырына чанчыл алыр: чувелерни деннеп, домейлешкек болгаш ылгалдыг чуулдерни тып, чогуур туннел ундуруп, шингээдип алган билиин меделердии-биле херек кырында ажыглап билиринге ооредир.

Эге класстарга тыва дылды ооредиринин кол сорулгалары:

- 1).Уругларны меделердии-биле шын номчуур, бижиир болгаш чугаалаарына ооредир;
- 2).Оларга торээн дыл болгаш литература талазы-биле эге билиглерни бээр;

- 3). Уругларны ном ажыглаарынга чанчыктырар болгаш оларнын дылга сонuurгалын , номчулга болгаш билиглерже чуткулун хайныктырар;
- 4). Номчулга болгаш бижилге-биле холбаштыр бойдушту, ниитилел амыдыралын хайгаараарынга ундезилээш, оореникчилерни материалистиг узел-бодал-биле чепсеглээр;
- 5). Уругларны мораль болгаш эстетика талазы- биле кижизидер;
- 6). Ооренип турар чуулдерни сайгарып, болуктеп, деннеп, туннеп билиринге, оларнын иштинден кол болгаш чугула чуулдерни тып, тайылбырлаарынга оореникчилерни чанчыктырар.

Бижилге гигиеназынын дурумнерин сагып билири

Номчулга. Ужуглел соондагы уеде номчулга болгаш бижилгенин кайызы-даа кичээлге колдуунда хары угда чорутгунуп турар болгаш уругларнын чугаазын сайзырадыры-биле холбашкан. Бижикке ооредиринин уезинде номчулга болгаш чугаа сайзырадырынын талазы-биле алган билиглерин, мергежилдерин улам ханыладыр. Номчулганын чанчылдарын ханыладыр болгаш быжыглаары-биле ийи, уш болгаш оон-даа хой слогтарлыг элээн нарын состерни слогтаашкыннын принциптерин барымдаалап шын номчуур. Кыска, ок-биле адаар ажык уннерлиг болгаш узун хагдынчак (чар-ла, каът-та, чоок-тээр), улашкан (дакпырлаан) ажык эвес уннерлиг (саазын-нар, пар-лал-га, дыт-тар, дээш-шн-нер) слогтарны шын адап, ындыг янзылыг слогтардан тургустунган состерни хажыдышкын кылбайн, слогтап-даа, слогтаашкын чокка-даа номчуп билир. Ангы-ангы домактарны болгаш созуглелдерни номчуур. Харылзаалыг созуглелдер номчуур. Харылзаалыг созуглелдер номчуп тура, ында абзацтарны эскерип билиринге ооредир болгаш абзац бурузунун утказын чугаалап шыдаптар кылдыр чанчыктырар. Номчаан чуулунун утказынга дууштур айтырыгларга аас-биле харыылап билир. Чамдык айтырыгларнын харызын созуглел иштинден тыпкаш, дынналдыр номчуур. Диалогтар номчуп, рольдап номчурунун эге базымнарынга ооредир. Башкынын айтырыгларын ёзугаар сюжеттиг чуруктарнын утказын аас-биле дамчыдып билир. 2—3 хире харылзаалыг домактардан тургустунган созуглелди башкынын дузазы-биле тургузуп шыдаар. Номчулганын темпизин чоорту дургедедиринин аргаларын башкы ажыглаар. Чыл тончузунде бирги классчыларнын номчурунун дургени 1 минутада 25—35 хире сос болур. Кыска созуглелдерни иштинде медеделдиг номчааш, созуглелдин состерин ажыглап тургаш, башкынын дузазы чокка, оон утказын хире-шаа-биле дамчыдып шыдаар. Созуглелде болгаш оон ангы-ангы кезектеринде кымнын азы чунун дугайын чугаалап турарын тодарадып билир. Номчулга уезинде (башкынын удуртулгазы-биле) бижик демдектерин барымдаалап, интонацияны, паузаны сагыыр. Хемчээли улуг эвес домактарны, утказы нарын эвес болгу дег состерни, медеделдиг, шын, илдик чокка слогтап, дынналдыр номчуур. Бижимел созуглелдерни самбырадан болгаш тускай карточкалардан номчудар. Номчаан домактарынга, созуглелдеринге, корген чуруктарынга хамаарыштыр башкынын салган айтырыгларынга боттарынын хире-шаа-биле харыылап шыдаар. Номчаан чуулун башкынын дузазы-биле-даа, дузазы чокка-даа бодунун состерин, бодалдарын кириштирип тургаш, катаптап чугаалаарынга чанчыктырар. Тоолдарны номчууру болгаш тоолдаары. Шулукуртерни аянынг номчууру болгаш шээжилеп алыры. Класс мурнунга тура дынналдыр тода чугаалап билир. Экскурсия чорааш чуну коргенин, чуну билип алганынын дугайында чугаа кылыр. Дыка нарын эвес болгаш 2—3 слогтардан тургустунган состерни слогтарга чарбайн, чоорту будуну-биле адап домактар номчууру. Номчулганын темпизин чоорту дургедедири. Кыска созуглелдерни иштинде номчуп, утказын сактып алыры. Созуглелде болгаш оон ангы-ангы кезектеринде (абзацтарда) кымнын азы чунун дугайында чугаалап турарынга харыылап шыдаар. Бижик демдектерин барымдаалап шын номчуурунга болгаш рольдап номчуурунга эге чанчылдар. Номчаан чуулунге болгаш сайгарган чуруктарынга хамаарыштыр словарь ажылы. 1-ги класска тускай номчулга кичээлдерин ужуглел соонда уеде чорудуп эгелээр. «Ужуглел» номунда номчуур чогаалдарнын хемчээли улуг эвес, утказы база нарын эвес, колдуунда ангы-ангы жанрнын тыва болгаш очулдурган чогаалдарындан шилип кириерин сумелеп турар. Системалыг угланышкын. Фонетика болгаш орфоэпия. Ажык болгаш ажык эвес уннерни ылгап билири. Состерде ужутерни болгаш уннерни шын тодарадып

билири. Эжеш болгаш эжеш эвес ажык уннерни тодарадып билири. Дулей болгаш ыткыр уннерни ылгап билири. Ажык ун, ажык эвес ун, ыткыр ун-дулей ун, узун ажык, кыка ажык уннерни ылгап билири. Состерни слогтарга чарары. Ун доктаашкыны болгаш уннерни, сос каттыжышкынарын амгы тыва дылдын нормалары- биле дууштур адаары. Состун ун, ужук сайгарылгазы. Графика. Ун болгаш ужуктерни ылгап билири. Кадыг болгаш чымчак демдектерни бижикке ажыглаары. Е, е, ю, я деп ужуктер кирген состерни база ок-биле адаар состернин ун, ужуксоставы н илередип деннээри. Состу кожурери, абзац, тире, бижик демдектерин бижикке хереглээри:

1. Созуглелдин утказынга хамаарыштыр чайын чуну кылып турган силер, чугааланар.
2. Созуглелде кирген состерни, сос, каттыжышкынарын ажыглап тургаш, бодунарнын суурунар (хоорайынар), колхозунар, клазынар, эш-оорунер, ог-буленер дугайында чугааланар.
3. Чугаа тургузарынга тускай хостуг темаларны сумелеп болур: дыштаныр хунну азы .каникулду канчаар эрттиргенин дугайында чугаала; класс шагында сенээ чуу эн солун болду, ол бодалдарынны дамчыт дээш оон-даа оске.

Алфавиттин ужур-утказы:

Алфавиттин ужуктерин шын адап билири. Состернин доора болгаш дорт утказын тодарадып билири. Сос тургузуу: Торел состер- биле таныжылга. Чангыс дазылдыг состер. Дазыл болгаш кожумак. Сос тургузуунун сайгарылгазы.

Морфология. Чугаа кезектери: Ниити би лиглер.

Чуве ады. Чуве адын оске чугаа кезектеринден ылгап билири. Чувеаттарынын саннарга оскерлири. Хуу аттарны шын бижири.

Дем дек аттары. Демдек адынын дугайында нити билиг. Демдек адынын чувеады- биле холбаазы. Домей болгаш удурланышкак демдек аттары-биле таныжылга.

Кылыг созу. Кылыг созунун дугайында нити билиг. Чуну кылганыл? Чуну кылып тур? Канчап тур? деп айтырыгларга харыылаттынар чувелернин кылдыныын илередир состер-биле практика таныжып, оларны домакка айтырыглар аайы-биле ылгап билири.

Шын бижилгенин дурумнери.

Шын бижилгенин онзагай чуулдерин хайгараар, шын номчуур болгаш частырыг чокка дужуруп бижиир; состерни болгаш домактарны сос каттыжышкынарын адап берип турда, состун ун-ужуктуг анализинге даянып шын бижииринге, ооренген дурумнерин херек кырынга ажыглап билири.-кыска болгаш узун ажык уннерни-ыткыр болгаш дулей уннерни-ок-биле адаар ажык уннерлиг состер

-эгезинге т-д, п-б деп ужуктерлиг состер-эгезинге к-х деп ужуктерлиг состер; -ф, ц, щ ужуктелиг состер; -е, е, ю, я деп ужуктерлиг состер.

-состу кожурери;-орфографтыг словарны ажыглаары;-домак эгезинге улуг ужук, хуу чуве аттарынга;-домактын соолунге бижик демдектери: улуг сек, кыйгырыг демдээ, айтырыг демдээ.-ла, -ле, на, не, - даа деп артынчылар, оларны шын бижири

Чугаа сайзырадылгазы

«Домак» деп темага хамаарыштыр кол-кол негелделер:

1. Бир домакты оске домактан ылгап билири.

2. Домакта кымны азы чуну илереткенин, оон дугайында чуу дээнин коргузер состерни — домактын чугула кежигуннери болур кол сос биле соглекчини домак иштинден айтырыглар дузазы-биле тып билири; айтырыг демдээн, кыйгырыг демдээн, улуг секти барымдаалап, домактарны аянын шын номчууру; харылзаалыг чугааны ангы-ангы кезектерге — домактарга чарары дээш оон-даа ынай. Бижимел чугаага домак эгезинге улуг ужукту бижиир, домак тонерге улуг сек азы айтырыг, кыйгырыг демдектерин салыр, а аас чугаага домак тонерге, ун доктаап турар дээрзин уруглар билген турар. Уругларнын билиг чедип алырынга, оларнын, билиглер болгаш чанчылдар алырынга чугаа сайзырадылгазы улуг рольдуг. Тыва дыл кичээлдеринге чугаа сайзырадылгазынга хамаарыштыр чорудар ажылдар чугле грамматиктиг билиглерни болгаш шын бижилгенин чанчылдарын алырынче угланган эвес, а состерни шын адап билиринге, херек

состерни шилип ап, оларны бодунун. чугаазынга шын ажыглаарынга; сос каттыжышкыннарын, домактарны, харылзаалыг чугааны тургузуп билиринге ооредир. Ынчангаш чугаа сайзырадылгазы дээрге чугаа культуразынга хамаарышкан ажыл болур. Ону аас-даа, бижимел-даа хевирлерге чорудар. Уругларнын аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр талазы-биле ажылдын бир кол хевири — домак-биле ажыл. Уругларнын аас чугаазын сайзырадыр сорулга-биле диалогтуг-даа, монологтуг-даа чугаанын янзы-буру хевирлерин ажыглаары чугула. Диалогтуг чугаа сайзырадылгазынга хамаарыштыр кандыг-бир айтырыгга харыы бээри азы уруглар боттары айтырыг салыры, бот-боттарынын аразынга айтырыг — харыы хевирлиг чугаалажыры; амыр-менди айтыары, байырлажыры, байыр чедирери, дилегни (берип болур силер бе, чопшээрер...) болгаш- кичээнгейни (дыннанарам, буруудатпайн корунер...) илереткен домактарнын янзы-буру хевирлерин ажыглап болур. Уругларнын диалогтуг чугаазын сайзырадыры-биле чергелештир харыл-заалыг чугаа тургузуп, монологтуг чугааны сайзырадыр ажылдарнын хевирлерин тыва дыл, номчулга болгаш оске-даа кичээлдерге хойу-биле ажыглаары чугула.

Монологтуг чугаанын хевирлери.

Дагыннап чугаалаары. Номчаан азы дыннаан чуулунун утказын чугаалап билири. Созуглелде бердинген состерни, сос каттыжышкыннарын, домактарны ажыглавышаан, бодунун созу-биле чугаалаары. Оореникчилерни бодунун созу-биле чугаалап ооренир кылдыр чанчыктырарда янзы-буру хевирнин онаалгаларын бээр. Чижелээрге: созуглелди бодунун адындан (бирги арындан) азы уелерин болгаш санын оскерттип тургаш (чангыс маадырны хой кылдыр) чугаалаары.

Тодарадып бижири. Кандыг-бир чуве — кымнын азы чунун дугайында ылгавыр демдектерин болгаш онзагай байдалын тодарадып чугаалаары. Темазы янзы-буру: школа амыдыралы, куш-ажылга уругларнын киржилгези, хуузунда хайгааралдарындан чижектер: дириг амытаннар, куштарны камгалаары; кижидугайы, оон даштыкы хевири, аажы-чаны; агаар-бойдус дугайы дээш оо-даа оске.

Дыннадыг. Дыннадыг уругларнын класста, школада ажыл-херектери-биле чоок холбашкан болур: дежурныйнын дыннадыгы; пионер сборунга, класс шагынга киржилгези; суурда (хоорайда), чурт иштинде, даштыкыда болуушкуннарны дыннадыры дээш оон-даа оске.. Дыннадыг^1-ги класска колдуунда беседа хевирлиг болур.

Чугаа. Чугаа тургузарынга тускай теманы дыннаан болгаш номчаан созуглелинин утказынга хамаарыштыр шилип ап болур. Кандыг-бир темага созуглелди номчаан болгаш оон утказын сайгарган соонда, чугле оон утказын чугаалаары-биле кызыгаарлаттынып болбас. Созуглелди уруглар боттарынын состери-биле холбап чугаалаарынга чанчыкт

Ооредилге материалынын планнаашкыны

1-4 класс

Тыва дыл программанын Тыва Республиканын нити ооредилгезинин эге школага 1-4 класстарга тыва дыл талазы-биле куруне стандарттарынга дууштур Александра Касхоевна Ойдан-оол, Эргине Деспижековна Ондар, Наталья Чоодуевна Дамбаны-биле тургускан. Оредиглиг план Э.Д. Ондарнын «Методиктиг сумелеринин» (дорт чылдыг эгешколанын 2-ги клазынын «Тыва дыл» ному-биле ажылдаар башкыларга дузаламчы. Кызыл-1988ч) дузазы-биле ажыглаттынмышаан, уругларнын шингээдип алган билиглерин, мергежилдерин, чанчылдарын тыва дыл программанын негелделерингедууштур эге класс башкыларынга А.а.Алдын-оолдун «Диктантылар болгаш эдертиглер чыындызы»-биле хынаарын сумелеп турар. тыва Республиканын нити ооредилгезинин национал девискээр кезээ 2-ги класс оореникчилернин нити сайзыралынче, оларнын билиинин практикиг болурунче угланмышаан, программаны тургузарда эртемниинин, дес-дараалашкаанын, коргузуглуунун болгаш коммуникативтиг принциптерге даянып база уругларнын назы-харын барымдаалап тургаш тургускан.

2-ги класска И.Ч.Эргил-оолдун, Л.Д. Аракчаанын, В.Ш.Монгуштун «Тыва дыл» номун Тыва Республиканын нити болгаш профессионал ооредилге яамызы бадылап, 2004 чылда парладып ундурген.

Ниитизи-биле программа езугаар 2-ги класска тыва дыл неделяда 2 шак. Чылда 64 шак кылдыр бердинген.

Программада негелделер дараазында болуктерден тургустунган:

- чугаа (2 шак);
- чугаа уннери, ужуктер, слог (23 шак);
- домак (24 шак);
- сос (22 шак);
- созуглел, харылзаалыг чугаа (17 шак);
- чыл дургузунда ооренгенин катаптаары (10 шак).

2-4 класстарга торээн дыл устуку класстарга ооренир тыва дыл болгаш литература эртемнеринин белеткел чадазы болбушаан, колдуунда-ла практиктиг сорулгаларны чедип алырынче угланган.

2-ги класска тыва дылды ооредиринин кол сорулгалары болза:

1. Уругларны медреселдир-биле шын номчуур, бижиир болгаш шын чугааланыр кылдыр ооредир;
 2. Оларга торээн дыл болгаш литература талазы-биле эге билиглерни бээр;
 3. Уругларны ном ажыглаарынга чанчыктырар болгаш оларнын дылга сонургалын, номчулгаже болгаш билиглерже чуткулун хайныктырар;
 4. Номчулга болгаш бижилге-биле холбаштыр бойдушту, ниитилел амыдыралын хайгаараарынга ундезилээш, оореникчилерни материалистиг узел-бодал-биле чепсеглээр;
 5. Уругларны мораль болгаш этика талазы-биле кижизидер;
 6. Ооренип турар чуулдерни сайгарып, болуктеп деннеп, туннеп билиринге, оларнын иштинден кол болгаш чугула чуулдерни тып, тайылбырлаарынга оореникчилерни чанчыктырар. Оореникчилернин билиглеринге, мергежилдеринге болгаш чанчылдарынга кол негелделер. Оореникчилер 2-ги класс дооскаш, дараазында билиглерни алган турар.
- Тыва алфавиттин ужуктери, ажык болгаш ажык эвес уннернин демдектери: кыска, узун, ок-биле адаар уннер, куштуг, дулей болгаш кошкак дулей ажык эвес уннер, ыткыр кошкак ажык эвес уннер, состу кожуреринин дурумнери. оореникчилернин чедип алган турар мергежилдери:
- сосстерни, домактарны болгаш 30-40 хире соштуг созуглелдерни артык ужуктер киирбейн, херек ужуктерни кагбайн хажыдышкын чокка, арыг, чараш болгаш шын бижиир;
 - сосстерни слогтарга чарар, слогтар езугаар кожурер;
 - кижилернин аттарын, хоорайлар, суурлар, хемнер болгаш черлер аттарын улуг ужук-биле бижиир;
 - ок-биле адаар ажык уннерлиг сосстерни кадыг демдек-биле бижиир(ь);
 - саннар, шеттер дээн чергелиг сосстерге ийи ужукту дакпырлап бижиир;
 - фонетиктиг сайгарылганы кууседип билир;
 - -ла, -ле, -на, -не, -даа деп артынчыларны дефис-биле бижиир.

Личностуг

1 класс

Билип алыр чуулдери

- **Торээн дылывыс** харылзажырынын база мээ – медреселивиснин шынарын коргузеринин кол чепсээ;
- Торээн дыл национал культуравыстын кол болуушкуну;
- Сагыш-сеткилди, бодалдарны илередиринге дылдын бай-байлаан, уран-чечен аргаларын чоптуг ажыглап билири.;
- Торээн дылын улаштыр оорениринге сонургалын оттурары;
- Аас болгаш бижимел чугаага дылдын уран-чечен аргаларын чедимчелиг ажыглап билири.

Билип алган чуулдери

- Торээн дылын сайзырадырынга. ону кадагалап арттырарынга оореникчинин бот киржилгези;
- Аас чугаага дылдын уран-чечен аргаларын эстетиктиг талазынче угландыраы.

Предметтиг

Билип алыр чуулдери

1. Чаа материалды ханы билип алырынче угланган ажылдарны; номчулга, бижилге, уругларны янзы – буру бот- ажылдары, чугаа сайзырадылгазы.
2. уннер болгаш ужуктерни ылгап билири.
3. Ажык болгаш ажык эвес уннерни ылгап билири.
4. Состерни слогтарга чарары.
5. Состу шын кожуруп билири.
6. Алфавитте ужуктернин туружун болгаш оон ужур-дузазын билири.
7. Медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарын ылгап болгаш чогаадып билири.
8. Домактын чугула кежигуннерин тып болгаш шыйып билири.
9. Кым? чуу? кымнар? чулер? кандыг? чулуг? канчап тур? деп айтырыгларны ылгап билири.
10. Сюжеттиг чуруктар-биле чугаа сайзырадырынын ажылдарын чорудары.
11. Домак болгаш харылзаалыг чугааны ылгап билири.
12. 40-70 хире состен тургустунган эдертигни бижири.

Билип алган чуулдери

- Торээн дылынын бугу уннерин болгаш ужуктерин, оларнын кол ылгалын билген ужурлуг.
- Состерде уннерни ылгап, оларнын туружун тодарадып билир.
- Ажык,ажык эвес уннерни болгаш ужуктерни, кыска,узун ажык уннерни болгаш ужуктерни бот-боттарындан ылгап шыдаар.
- Домактарнын болгаш состернин анализ-синтезтиг сайгарылгазын кылып,домактардан состерни ылгап тывар.
- Состерни слогтарга чарып болгаш слог аайы-биле кожуруп билир.
- Алфавиттин ужуктерин , оларнын туружун билир.
- Домактарнын чугула кежигуннерин тып болгаш шыйып билир.
- Бижимел болгаш парламал шрифт-биле бижиттинген состерни, домактарны иштинде слогтап адап тура, шын дужуруп бижири.
- Домак эгезинге улуг ужукту бижиир,соолунге улуг секти, айтырыг, кыйгырыг демдектерин херек таварылгаларда салып билир.
- Хуу чуве аттарынга улуг ужук бижиир.
- Торел состерни болуктеп, тып билир болгаш дазылын ангылап билир.
- Кым? чуу? кымнар? чулер? кандыг? чулуг? канчап тур? деп айтырыгларны ылгап билир.
- Харылзаалыг чугаа тургузуп билир.

Метапредметтиг

А) Регулятивтиг

Чогуур деннелге билип алыр ужурлуг чуулдери

- ооренип турар эртемнин тема, болук аайы-биле кол сорулгаларын,утказын угаап билири;
- башкынын удуртулгазы-биле бердинген даалгаларны кууседип ооренири;
- бот хыналданы, удур-дедир хыналданы болгаш орфографтыг,пунктуациалыг частырыгларны тып билирин боттандыраар.

ооренип алыр ужурлуг

- ооренген темазынга алган билиглери туннеп болгаш унелеп билирин боттандыраы;
- аас болгаш бижимел чугааны дылдын негелдери-биле чогуур уезинде практика кырынга оскертип болгаш ажыглап билири

Б) Познавательные. Билип алыры

оореникчилернин чыл тончузунде билип алыры:

- ооредилге даалгаларын кууседип турар уеде херек ужурлуг медээлерни немелде номнар, статьялар болгаш энциклопедиялардан тып билири;

- бодунун назы-харында дууштур янзы-буру словарьларга, справочниктерга даянып билири;
- дылдын негелдерин кууседирде янзы-буру схемаларны, модельдерни, символ- демдектерни ажыглап билири
- белен таблицаларны,схемаларны, созуглелдерни немээри
- дылдын адырлары: ун.ужук, сос тургузуу, чугаа кезээ, домак кежигуну, бодуун домак дугайында алган билиглерин деннеп, болуктеп, тып, ажыглап билири;
- алган билиглерин план болгаш таблица дузазы-биле системажыдып, болуктеп,туннеп билири;
- состе орфограммаларны янзы-буру аргалар-биле хынап билири;
- номчаан созуглелдеринин кол утказын ылгап ундурери;
- бодунун чугаазын тода болгаш билдингир кылдыр дыннакчыга дамчыдып билири;

Оореникчилернин ооренип алыр ужурлуг аргалары:

- Библиотека болгаш Интернет дузазы-биле херек билиглерни тып, ажыглап билири;
- аас болгаш бижимел чугааны шын болгаш меделердиди-биле тургузуп билири;
- болуушкуннарны логиктиг (бодамчалыг) сайгарылгага даянып дамчыдып билири;
- алган меделерни сайгарып, критикалап билири

Коммуникативтиг

ооренип алыры

- аас чугаага диалогту ажыглап билири;
- ангы-ангы бодалдарны ооренип, сайгарып билири болгаш чангыс аай туннелге келиринге ооредири;
- бот туружун болгаш бодалын быжыглап чанчыгары;
- билдинмес чуулдеринге айтырыгларны салып билири;
- коммуникативтиг сорулгаларны шиитпирлээринге дылдын аргаларын чедимчелиг ажыглаары;

оореникчилернин ооренип алыр ужурлуг аргалары:

- коммуникативтиг сорулгаларны дыннакчыга тода, дорт, дес-дараалашкаа-биле меделерни, билигни чедирери;
- удур-дедир хыналда уезинде бот-боттарынга дузаны уезинде чедирип билири болгаш коммуникативтиг сорулгаларны шиитпирлээринге дылдын аргаларын чедимчелиг ажыглаар.

Программада негелделер дараазында болуктерден тургустунган:

- 2-ги класска алган билиглерин, мергежилдерин болгаш чанчылдарын системажыдып катаптаары;
- уннер болгаш ужуктер;
- состер;
- чугаа кезектери;
- домак;
- чыл дургузунда ооренгенин катаптаары.

1-4 класстарга тыва дыл устуку класстарга ооренир тыва дыл болгаш литература эртемнеринин белеткел чадазы болбушаан, колдуунда-ла практиктиг сорулгаларны чедип алырынче угланган.

3-4-ку класска тыва дылды ооредириринин кол сорулгалары:

1. Уругларны меделердиди-биле шын номчуур, бижиир болгаш шын чугааланыр кылдыр ооредир;
2. Оларга торээн дыл литература талазы-биле эге билиглерни бээр;
3. Уругларны ном ажыглаарында чанчыктырар болгаш оларнын дылга сонuurгалын, номчулгаже болгаш билиглерже чуткулун хайныктырар;
4. Номчулга болгаш бижилге-биле холбаштыр бойдушту, ниитилел амыдыралын хайгаараарында ундезилээш, оореникчилерни материалистиг узел-бодал-биле чепсеглээр;
5. Уругларны мораль болгаш этика талазы-биле кижизидер;
6. Ооренип турар чуулдерни сайгарып, болуктеп деннеп, туннеп билиринге, оларнын иштинден кол богаш чугула чуулдерни тып, тайылбырлаарында оореникчилерни чанчыктырар.

Программаны түргүзүп тура дараазында принциптерни сагаан:

1. Коммуникативтиг принцип. Уругларныё тыва дылда аас-чугаазын харылзаалыг чугаага сайзырангай, тодаргай болуру - биле ангы-ангы хевирлерин ажыглап билиринге ооредир.
2. Торээн дылын шын, медреселдиг ажыглап билириниё принциви.
3. Коргузуг материалдарын ажыглаар принцип.
4. Дес-дараалашкаан барымдаалаар принцип.
5. Уругларныё назы-харын барымдаалаан принцип.

Тыва дылда ооредилге программазын шингээттингенинин чижек туннелдери

Торээн дылды ооренгенинин туннелинде оореникчилер тыва дылды чонаразындахарылзажырыныё болгаш национал культуразынын кол херексели деп медресеп билген турар ужурулуг. Ынчангаш уругларнын торээн дылынга эки хамаарылгазы, дылды шын, частырыг чок ажыглап билиринден хамааржыр. Тыва дыл уругларга ооредилгенин кол дозу база даап боданышкынынын, медресеп билиишкенинин, чогаадыкчы чоруун сайзырадырынга кол херексел болур.

Тыва дылды ооренип турар уеде оореникчилер аас – биле болгаш бижимел харылзаалыг чугаага бодунун чогаадыкчы чоруун ажыглап, херекмедээ - дыннадыгны, ооредилге даалгаларын кууседиринге янзы-буру номнардан (ооредилге номнары, энциклопедия, словарьлар, солун-сеткуулдерден) тып ооренир.

Торээн дылды ооренгенинин туннелинде оореникчилерниё чаа ооредилге материалын оорениринге сонургалы бедип, тыва дылды улаштыр бедик чадага оорениринин дозу болур. Кижизидилге талазы-биле алырга, уруглар чугаа культуразыныё чурумунга, аас чугаазынга, торээн дылынга хамаарылгазы чоннун сагыш-сеткилиниё бедик кодурлуушкунунун херексели деп билип алыр ужурулуг.

1-4-ку классты доозуп тура тыва дылда программаны билип алганынын планнатынган туннелдери.

Личностуг.

Оореникчилернин ооренип алган турар билиглери:

- Тыва дылды боданырынын болгаш чон аразында харылзажырынын эн-не кол херексели деп медресеп билири.
- ооредилгенин чедишкинниг болурунун чылдагаанын тып билири;
- Тыва дылды билири дээрге-ле национал культуранын чоргааралы болур.
- Кижилернин угаан-бодалын болгаш сагыш-сетклин илередир дылдын ангы-ангы хевирлерин сайзырадып билири
- Чоннун аас-чугаазынын аялгаларынче кичээнгей салып билири.
- Тыва дылга сонургалы бедип, ону хандыр ооренири болур.
- Аас болгаш бижимел чугаага дылды кайы хире билирин боду хынап билири болур.
- ооредилгеже, эртем – билигже чуткулдуу;

Оореникчилерге хевирлеттинер билиглер:

- Торээн дылын камнап билир болгаш оон сайзыраарынга бодунун улуг-хуузун киириштирип турарын медресеп билири.
- Тыва дылды эстетиктиг овур-хевирнин кижизиттинеринге, кижилер аразында харылзаанын дозу кылдыр шилип алыры болур.

Предметтиг.

Оореникчилернин ооренип алган турар билиглери:

- шын бижилгезин ооренип алганы состерлиг 45—55 хире состуг созуглелди чараш хол-ужуу-биле чазыг чокка дужуруп азы адап бээрге бижири, анаа херек таварылгаларда улуг секти, айтырыг болгаш кыйгырыг демдектерин шын салыры;
- фонетиктиг сайгарылганы кылыры: демдектерин шын салыры; чарары, ажык болгаш ажык эвес уннерни ылгап, состерде уннерни болгаш ужуктерни шын тодарадып билири; - состерни тургузуг талазы-биле сайгарып билири (дазыл, чогаадылга, оскертилге кожумактарын ылгаар); - чугаа кезектерин болгаш оларнын грамматиктиг демдектерин (чуве адынын санын, падежин, кылыг созунун уелерин) билири; - домакта состернин аразында харылзаазын тургузар, оларны сос каттыжышкыннарын-га чарар;- домактарнын бодун синтаксистиг сайгарылгазын кылыр: чугаалаар сорулгазынын аайы-биле оларнын янзызын тодарадыр, чугула болгаш ийиги черге кежигуннерин ангылаар, оларнын аразында харылзаазын айтырыглар дузазы-биле тургузар; - коллективтии-биле тургускан план езугаар 45—50 хире состуг эдертиг болгаш чогаадыг бижиир.

Оореникчилернин ооренип алыр аргалары.

- Тыва дылда синоним, антоним состерни деннеп тургаш тып билири;
- Бердинген состун долу фонетиктиг сайгарылгазын кылып билири;
- Бодунун кылган ажылын долузу-биле хынап, бодунга демдекти шын салып билири;
- Чогаадыг бижип тургаш бодунун узел-бодалын долузу- биле бодунун состери-биле аас болгаш бижимел хевирге дамчыдып билири;
- Домакта состернин аразында харылзаазын тып, оларны сос каттыжышкыннарынга чарып билири;
- Домактыё синтаксистиг сайгарылгазын кылып билири;
- Чугаа кезектерин тып, ангылап билири;
- Орфографтыг частырыг туруп болур черни сос иштинден тып билири;

Чогаадыкчы ажылдар.

- План езугаар созуглелди тургузуп билири;
- Бердинген чуруктарга чогаадыгларны тургузуп чогаадып билири;
- Даалгаларлыг мергежилгелерни шын, медеделдиг кылып билири;
- Тыва дыл кичээлдеринде билиглерин херек кырында чогаадыкчы ажыл уезинде, бодалдарын илередирде, аас болгаш бижимел чугаа уезинде ажыглап билири;

Оореникчилернин ооренип алыр аргалары:

- Бодунун чогаадыынга чурук чуруп билири;
- Дылдын дурумнерин ажыглап тургаш бодунун бодалдарын илередип билири;
- Домактарда кылган частырыгларны тып, эдип билири.
- Эгезин берген чугааны улаштыр чогаадып билири;

МЕТАПРЕДМЕТТИГ

Регулятивтиг

Оореникчилернин ооренип алган турар билиглери:

3 –кү класска

- Ооредилгеге херек билиглерни энциклопедияларны, словарларны, справочниктерни, ооредилге номнарын, Интернетти ажыглап тургаш тып билири;
- Тыва дылда схемаларны, модельдерни, демдектерни ажыглап билири;

- Белен таблица, схемаларны, созуглелдерни долдуруп билири;
- Дылда уннерни, ужуктерни, состун кезектерин, домак кежигуннерин, бодуун домактарны тып, анализтеп, сайгарып, деннеп, болуктеп билири;
- План езугаар ооренген материалды болуктеп, туннеп билири;
- Номчаан созуглелдеринден кол утка илередип турар домактарны тып билири;
- Состерде орфограммаларны тып билири;

Коммуникативтиг

1-4-кү класстарга оореникчилернин ооренип алган турар билиглери:

- Чугаанын диалог хевирин билири.
- Эжи-биле ажылдап тургаш кайы арга шын дээрзин эжинин узел-бодалы-биле деннештирип тургаш ниити туннел ундуруп шыдаар ужурдуг.
- Оореникчилер аразында сумележип тургаш ниити туннеди ундуруптери
- Бодунун узел-бодалын илередип билири.
- Билдинмес чуул бар болза катап айтырып тургаш билип алыр аргалыг.
- Бот-боттарынын аразында хынажып база кошкак ооренир эштеринге дуза кадып шыдаар ужурлуг.

1-4-кү класстарга оореникчилернин ооренип алган турар аргалары:

- Салып алган сорулгаларын чедип алырда оске кижилернин узел – бодалдарын база дыннап, унелеп билири;
- Уруглар боттарынын аразында дузалажып тургаш бот-боттарынын аразында хыналданы шын чорудуп билири;
- Аас чугаага ооренип алган билиглерин шын ажыглап билири;
- Эжинге дамчыдар херек медээни долу болгаш дес-дараалашкак кылдыр дамчыдып билири;
- Тыва дылды боданырынын болгаш чон аразында харылзажырынын эн-не кол херексели деп медереп билири.
- Ооредилгенин чедишкинниг болурунун чылдагаанын тып билири;
- Состун тургузуу: дазыл, чогаадылга, оскертилге кожумактары;
- Чугаа кезектери: чуве ады, демдек ады, кылыг созу, эдеринчилер;
- Домак кежигуннери: чугула болгаш ийиги чергенин кежигуннери.
- Коллективти – биле тургускан план езугаар 45-50 хире состуг эдертиг болгаш чогаадыг бижиир.
- Тыва дыл кичээлдеринде билиглерин херек кырында чогаадыкчы ажыл уезинде, бодалдарын илередирде, аас болгаш бижимел чугаа уезинде ажыглап билири;
- Ооредилге уезинде берген даалгаларны дес-дараалаштыр база алгоритм езугаар кылып билир ужурлуг.
- Ооредилгеге херек билиглерни энциклопедияларны, словарьларыны, справочниктерни, ооредилге номнарын, Интернетти ажыглап тургаш тып билири;
- Эжи-биле ажылдап тургаш кайы арга шын дээрзин эжинин узел-бодалы-биле деннештирип тургаш ниити туннел ундуруп шыдаар ужурлуг.
- Чугаа кезектерин тып, ангылап билири;
- Орфографтыг частырыг туруп болур черни сос иштинден тып билири;
- Торээн дылын камнап билир болгаш оон сайзыраарынга бодунун улуг-хуузун кириштирип турарын медереп билип, эстетиктиг овор-хевирнин кижизиттинеринге, кижилер аразында харылзаанын дозу кылдыр шилип алыры болур.
- Дылдын дурумнерин ажыглап тургаш бодунун бодалдарынилередип билири;
- Медерелдиг болгаш хостуг аас болгаш бижимел чугааны тургузуп билири.
- Фонетика, грамматика, шын бижилге болгаш чугаа сайзырадылгазы

КАТАПТААШКЫН

Уннер болгаш ужуктер (бо темага хамаарышкан ажылдарны ооредилге чылынын дургузунда чорудар). Ажык болгаш ажык эвес уннер, оларны ужуктер-биле демдеглээри. Состун дазылын тодарадыры. Торел состер тывары. Состерни кожурери.

Состернин слог болгаш ун-ужук анализи, состерни хажыдыышкын чок, ужуктер кагбайн, ужуктер солувайн, бижип чанчыгарынга оон ужур-дузазы.

Дакпырлап бижиир ажык эвес уннер.

Дулей (куштуг болгаш кошкак), ыткыр кошкак ажык эвес уннерни шын бижиири.

Ъ (кадыг демдек) хереглээри.

Домак. Домактын чугула кежигуннери.

СОСТУН ТУРГУЗУУ

Состун уткалыг кезектеринин дугайында ниити билиг: дазыл, чогаадылга болгаш оскертилге кожумактары.

Дазыл, чангыс дазылдыг состер. Оскертилге кожумаа.

Тургузуу бодуун состернин оскертилге кожумактарын тып билири.

Чогаадылга кожумаа. Бодуун тургузуглуг состернин чогаадылга кожумактарын тып билири.

Состерге чогаадылга болгаш оскертилге кожумактарынын дес-дараалашкаа.

Сос иштинге тт, нн, кк деп дакпырлаан уннернин ужуктерин бижиири.

Тып, тик, ток, тырт, теп, тут деп состерни болгаш оларнын уткалыг хевирлерин шын бижиири.

ЛЕКСИКА

Состун лексиктиг утказын тодарадыры. Кожурген болгаш хой уткалыг состер тывары. Оларны чугаага шын ажыглап билири.

ЧУГАА КЕЗЕКТЕРИ

Чугаа кезектери-биле ниити таныжылга: чуве ады, демдек ады, кылыг созу, ат орну, наречие, сан ады, эвилелдер, эдеринчилер, артынчылар.

ЧУВЕ АДЫ

Чуве ады, оон утказы, айтырыглары. Чуве адынын саннарга оскерлири (чангыстын саны, хойнун саны). Хойнун санынын кожумактарын шын бижиири. Чангыстын санында чуве аттарын падежтерге оскертири, падежтерин ылгап билири.

Утка талазы-биле чоок болгаш удурланышкак чуве аттары.

Бодалды шын чиге илередирде чоок уткалыг чуве аттарындан эн тааржырын шилип билири.

ДЕМДЕК АДЫ

Демдек ады, оон утказы, айтырыглары. Демдек аттарын чуве аттары-биле ажыглаары. Утка талазы-биле чоок болгаш удурланышкак демдек аттары. Бодалды шын болгаш чиге илередир демдек адын шилип билири.

ЭДЕРИНЧИЛЕР

Эдеринчилернин дугайында ниити билиг. Эн хереглеттингир эдеренчилерни (дээш, дег, дугайында, -биле, ышкаш, башка) практика кырынга ажыглап билири.

КЫЛЫГ СОЗУ

Кылыг созу, оон айтырыглары. Кылыг созунун уелерге оскерлири (амгы уе, эрткен уе, келир уе). Болбас кылдыныг илередир кылыг состери.

ДОМАК. СОС КАТТЫЖЫЫШКЫНЫ

Медээ, айтырыг, алгы домактары (чугаалаар сорулгазынын аайы-биле) , кыйгырыг болгаш кыйгырыг эвес домактар (у наяны-биле).

Кол сос, соглекчи—домактын чугула кежигуннери. Ийиги черге кежигуннер (хевирлерге чарбас). Домакта состернин харылзаазы. Делгеренгей эвес болгаш делгеренгей домактар. Домак соолунге улуг сек, айтырыг, кыйгырыг демдектери.

Сос каттыжыышкыны. Сос каттыжыышкынында состернин харылзаазы. Сос каттыжыышкынында озек болгаш чагырткан сос.

СОЗУГЛЕЛ. ХАРЫЛЗААЛЫГ ЧУГАА.

Созуглел болгаш оон кол бодалы. Созуглелдин ады (эгеzi). Созуглелдин янзылары: тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын (ниити таныжылга). Созуглелде даяныр состер.

Созуглелдин янзыларынын (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын) болгаш чугаа стильдеринин (чугаалажыр, албан-ёзу, чечен чогаал стильдери) дугайында ниити билиг (таныжылга).

Созуглелди логика талазы-биле тонген кезектерге чарары, оларга ат (эге) бээри. Башкынын удуртулгазы-биле созуглелдин планын тургузары. Созуглелдин кезектерин болгаш кезек бурузунде домактарны харылзаштырары (хенертен, бир катап, оон соонда, долгандыр дээн чергелиг состер-биле, ат оруннары болгаш эвилелдер дузазы-биле).

Созуглелдернин кол бодалын тодарадыры. Тоожуушкун янзылыг созуглелдин тургузуунун схемазы (эгеzi, кол кезээ, тончузу).

Белен азы коллективтиг тургускан план ёзугаар тоожуушкун янзылыг созуглелдин эдертии (аас-биле).

Баш удур белеткел-биле элээн каш сюжеттиг чуруктар азы чангыс чурук ёзугаар оореникчилернин корген-билгенинге хамаарышкан (оюннар, хайгааралдар, экскурсиялар дугайында дээш о.ё.) аас болгаш бижимел чогаадыглар. Чурумал болгаш угаап-боданыышкын хевирлиг 2—3 хире домактарны аас болгаш бижимел ажилдарынче кирири.

Бодунун дугайында кыска чага бижири.

Ээлдек-эвилел болурунун дурумнери. Аас болгаш бижимел чалалга, байыр чедиришкени.

Дилег илередиринин состерин ажыглаары.

СЛОВАРЬЛЫГ МЕРГЕЖИЛГЕЛЕР(бо ажилды ооредилге чылынын дургузунда чорудар)

Ангы-ангы чугаа кезектеринге хамааржыр чангыс дазылдыг состер тывары. Утка талазы-биле чоок болгаш удурланышкак состер тывары. Бодалды илередирде эн херек состу шилип билири.

ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА ООРЕНГЕНИН КАТАПТААРЫ

Созуглел болгаш домак. Медээ, айтырыг, алгы домактары. Кыйгырыг домактары.

Состун тургузуу. Ажык эвес уннернин ужуктерин шын бижири.

Чугаа кезектери: чуве ады, демдек ады, кылыг созу, сан ады, эдеринчилер.

ЧАРАШТЫР БИЖИЛГЕ

Бижилге гигиеназынын чанчылдарын улам сайзырадыр. Чангыс шугумга бижиричче оореникчилерни шилчидер мергежилгелер. Оореникчилерге берге биче, улуг ужуктерни болгаш оларнын каттыжыышкыннарын бижидерин уламчылаар: 1) з, к, в, ч, б, д, у, ү, я дээш о. ё.; 2) Г, П, Т, Р, З, Е, Ю, У, Ы, Д, Ф, К, В дээш о.ё.; 3) Пп, Чч, Рр, Вв, Зз, Уу дээш о.ё. Ол, ое, се, ас, үе, до дээн чергелиг ужуктер каттыжыышкынын узуктел чок тудуштурарынга мергежилгелер.

Тус-тузунда оореникчилернин холунун ужуунде чараш, тода бижиричинин талазы-биле хажыдыышкыннарын болгаш четпестерни эдер сорулга-биле, ужуктерни болгаш оларнын элементилерин, состерни болгаш домактарны бижидер чергелиг мергежилгелерни кылдыртыры.

Состе ужуктерни болгаш одуругда состерни чангыс аай хемчээлдиг ийленчек болгаш шын кылдыр коргузуп, ужуктернин бедин, калбаан шын сагывышаан, чангыс доора шугум кырынга бижири.

Дурген бижип ооредиринге мергежилгелер. Дурген санаашкын ёзугаар болгаш адап турда состерни, домактарны бижири.

Алфавиттин бичи ужуктерин янзы-буру шыйыглар-биле каттыштырбышаан, дурген тудуштур бижири.

Элээн дурген темп-биле адаан домактарны болгаш улуг эвес, кыска созуглелди хары угда бижип шыдаптарынга оореникчилерни чанчыктырар.

ШЫН БИЖИЛГЕЗИН САКТЫП АЛЫР СОСТЕР:

Ада-чурт, ажил-агый, ажиттынар, апаар (болу бээр), апаар (алгаш баар), артык, боо-чепсек, бора-хокпеш, бомбурзек, вертолёт, дангырак, демир-орук, дортен, дуккур, душтеки, инек-караа, имиртин, ирт, катаптаар, каттыжар, каттырар, куш-культура, малгаш, мурнуку, начын, ниити,

ортулук, отгур, оьттар, ортенир, почта, радио, суггарар, суггаттыг, телевизор, томаанныг, тураскаал, угаан-сарыыл, хана солун, харыысалга, хаттыг, хуусаа, чадаг-терге, четче, четтирер, чинге-тараа, чунар-бажын, чурттакчы, чуктээр, шокар, шопулак, эртинэ, эртер (хурал эртер), эрттирер (хуралды эрттирер).

Оореникчилернин билиглеринге, мергежилдеринге болгаш чанчылдарынга кол негелделер.

Оореникчилер 1-4-ку класска дараазында билиглерни алган турар:

состун тургузуу: дазыл, чогаадылга, оскертилге кожумактары; чугаа кезектери: чуве ады, демдек ады, кылыг созу, эдеренчилер; домак кежигуннери: чугула (кол сос болгаш соглекчи) болгаш ийиги чергенин.

Оореникчилернин алган турар мергежилдери:

шын бижилгезин ооренип алганы состерлиг 45—55 хире состуг созуглелди чараш хол-ужуу-биле чазыг чокка дужуруп азы адап бээрге бижиири, анаа херек таварылгаларда улуг секти, айтырыг болгаш кыйгырыг демдектерин шын салыры;

фонетиктиг сайгарылганы кылыры: демдектерин шын салыры; чарары, ажык болгаш ажык эвес уннерни ылгап, состерде уннерни болгаш ужуктерни шын тодарадып билири;

состерни тургузуг талазы-биле сайгарып билири (дазыл, чогаадылга, оскертилге кожумактарын ылгаар);

чугаа кезектерин болгаш оларнын грамматиктиг демдектерин (чуве адынын санын, падежин, кылыг созунун уелерин) билири;

домакта состернин аразында харылзаазын тургузар, оларны сос каттыжыышкыннарын-га чарар; домактарнын бодун синтаксистиг сайгарылгазын кылыр: чугаалаар сорулгазынын аайы-биле оларнын янзызын тодарадыр, чугула болгаш ийиги черге кежигуннерин ангылаар, оларнын аразында харылзаазын айтырыглар дузазы-биле тургузар;

коллективтии-биле тургускан план езугаар 45—50 хире состуг эдертиг болгаш чогаадыг бижиир.

Тыва дыл – Тыва Республиканын ундезин чурттакчылары болур тываларнын торээн дылы. Амгы уеде ол Тыва Республиканын куруне дылдарынын бирээзи апарган. Тыва дыл чугле харылзажырынын эвес, тыва культуранын – улустун аас чогаалынын, литературанын, театр уран чуулунун болгаш радио, теледамчыдылганын, парлалганын, эртемнин, албан - херек кылырынын, ооредилгенин база кижизидилгенин дылы апарган.

Тыва школалар тургустунганынын бирги хунунден эгелээш, тыва дылды тускай эртем кылдыр ооредип эгелээн деп тыва эртемденнер бижип турар.

Тыва дылды эге школага ооредири уругларнын угаан-медерелин, логиктиг боданыышкынын сайзырадырынга, оларны эки мозу-шынарга кижизидиринге, куш-ажылга белеткээринге, уругларнын ниити билиинин, культуразынын деннелин бедидеринге улуг ужур-дузалыг. Школага тыва дылды ооредири уругларга торээн дылынын дугайында эге чада билиглерни бээр, оске эртемнерни шингээдип алырынга дузалыг.

Тыва дылдын программалары школаларнын тургузуунун, сорулгаларынын база тыва дылдын болгаш ниити дыл эртемнин хогжудезинин аайы-биле чаартынып турган.

Ниити билиглер, арга-мергежил болгаш ажыл-чорудулганын **аргалары:**

1. Ханы билиг алырынын ажыл-чорудулгазы.

Бир чуул-биле болуп турар болуушкуннун оскерилгезин тывары, хайгааралды аас-биле тайылбырлаары. Деннелге аргазын ажыглап тургаш, деннештирип турар чуулдернин онзагайларын илередири. Хайгаараар, шенелде кылыр сорулга-биле туннелдерни деннештирери.

2. Чугаа чорудулгазы болгаш медээлер-биле ажыл.

Созуглелдернин темазын, кол утказын аас болгаш бижимел хевирге илередири. Монологтут чугааны тургузары (сумелээн темага, салган айтырыгга); диалогка (чугаага) киржири. Словарьларда, библиотека каталогтарында бар чугула медээлерни кылып, оларны дилеп, шыгжап чанчыгары. Компьютерге ажылдап ооренири. Материалды таблица дузазы-биле коргузери.

Медээлерни алфавит болгаш саннар дузазы-биле чурумчудары. «болгаш, азы...», «бир эвес..., ол...», «чугле ол эвес, а...» дээн чижектиг бодун ужур-уткалыг чугааларны ажыглаары.

3.Ажыл-чорудулганы организаастаары.

Тускай айтышкын, улугер болгаш бодун алгоритм ёзугаар кууселде кылыры. Ооредилге мергежилгелерин чыскаап чурумчудары (Мону канчаар кылырыл?). Ажыл-чорудулганын хыналдазынын болгаш демдээнин аргаларын илередири (Бо чуул шын кылдынган бе?). Берге чуулдернин чылдагаанын илередири (Канчангаш?Чуге?).Берге чуулдерни баш удур илередип алыры (Кандыг бергедээшкин туруп болурул?). Ажылда частырыгларны илередири болгаш оларны эдери (Частырыглар бар ирги бе?).

4.Демнежилге ажылы.

Эрткен темага хамаарыштыр билиглерин аразында айтыржып, арга-суме катчып, ол ышкаш кылыр ажылды улежип билири.

Класс бурузунун тыва дыл программазын эртемден-методист башкылар **беш-беш бөлүктөрдөн** тургустунган кылдыр тургускан. Бо программа база оларнын ол чуулунге даянган: 1) «Үннер болгаш үжүктөр» 2) «Сөс» 3) «Домак» 4) «Харылзаалыг чугаа» 5) «Чараштыр бижилге». Ынчангаш эртемден-методист башкыларнын санап турары-биле класс бурузунге фонетика, лексика, сос тургузуу, морфология, синтаксис болгаш харылзаалыг чугаа талазы-биле билиглер алыр ужурлуг.

Эге школага **чечен чогаал номчулгазынын программазы** уругларнын аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадырынче, оореникчилернин шын чугаалап ооредиринин аргазы – номчулганын чанчылдарын хевирлээри болгаш ону сайзырадырынче угланган. **Номчулга** кичээлдеринин кол **сорулгалары:** 1)номчулганын шын, медреселдиг, аянынг, ыткыр номчуур шынарлары; 2)чогаалда омур-хевирни, созуглелдин утказын шын шингээдип алыры; 3)уругларнын чугаазын сайзырадыр болгаш оларга чугаалап, номчуп, дыннап билиринин чанчылдарын билиндирер; 4)уругларнын ном-биле ажылдап, оон билиг тыварынга, номну уругулчу номчуурунга сонургалдыг болурун чедип алыр.

**Календарь-тематиктиг планнаашкын. Тыва дыл 3 класс
(неделяда 2 шак, чылда 68 шак)**

№	Тема	Шагы	план хуну	факт хуну
1	Домак. Домактын чугула кежигуннери.			
2	Кым? Чуу? деп айтырыгларга харыылаттынар состер. Чувелер аттары.			
3	Канчап тур? деп айтырыгларга харыылаттынар состер			
4	Хуу аттарга улуг ужуктер.			
5	Кандыг? деп айтырыгга харыылаттынар состер			
6	Диктант. Черликпен.			
7	Катаптаашкын. Кандыг? деп айтырыгга харыылаттынар состер			
8	Уннер болгаш ужуктер. Ажык уннер. Кыска болгаш узун ажык уннер			
9	Ок-биле адаар ажык уннер			
10	Кадыг болгаш чымчак демдектерлиг состер			
11	Е, ё, ю, я деп ужуктерлиг состер.			
12	Ажык эвес уннер. Эгезинде п болгаш т бижиир состер.			
13	Хыналда диктант. Диин.			
14	Частырыглар-биле ажыл. Состун тургузуу (составы). Чангыс дазылдыг состер			
15	Сос иштинге каттаптаан ажык эвес уннерни шын бижиири			
16	Тып, тик, ток, тырт, теп, тут, деп состерге кожумактар немежирге шын бижиири.			
17	Катаптаашкын. Сос иштинге каттаптаан ажык эвес уннерни шын бижиири			
18	-дыр, (-дир, - дур, - тыр,-тир,-тур) -даа, - ла (-ле,- на, -не деп артынчы состерни бижиири.			
19	Дефистеп бижиир нарын состер.			
20	Нарын состернин шын бижилгезинге быжыглаашкын. Бот ажыл			
21	Чугаа кезектери. Ниити билиг.			
22	Чугаа кезектерин тодарадып билиринге мергежилгелер.			
23	Чугаа кезектерин тодарадып билиринге мергежилгелер.			
24	Чуве ады. Чуве аттарынын саннарга оскерлири.			
25	Хыналда диктант. Частырыглар-биле ажыл.			
26	Чуве аттарынын падежтерге оскерлири			
27	Чуве аттарынын падежтерге оскерлири			
28	Падеж айтырыгларын тодарадырынга мергежилгелер			
29	Ниити катаптаашкын			
30	Хуу аттарны шын бижиири			
31	Хыналда диктант (эдертиг). Частырыглар-биле ажыл.			
32	Хуу аттарны шын бижиири.			
33	Демдек ады			
34	Катаптаашкын. Демдек ады.			
35	Сан ады.			

36	Сан ады.			
37	Эдеринчилер			
38	Хыналда диктант			
39	Частырыглар-биле ажыл.			
40	Кылыг созу.			
41	Кылыг созунун уелерге оскерлири			
42	Кылыг созунун амгы уези			
43	Кылыг созунун эрткен уези			
44	Кылыг созунун келир уези			
45	Катаптаашкын. Кылыг созу. Кылыг созунун уелерге оскерлири			
46	Хыналда диктант (эдертиг, чогаадыг, тест).			
47	Частырыглар-биле ажыл.			
48	Домак дугайында ниити билиглер			
49	Медээ, айтырыг, кыйгырыг домактары.			
50	ЧС Чурук-биле ажыл. Чогаадыг «Бичии кадарчы»			
51	Медээ, айтырыг, кыйгырыг домактары.			
52	Хыналда диктант.			
53	Частырыглар-биле ажыл.			
54	Чугаа кезектерин бот-боттарындан ылгап билиринге практиктиг мергежилгелер			
55	Чугаа кезектеринге катаптаашкын			
56	Домактын чугула болгаш ийиги чергенин кежигуннери			
57	Домактын чугула болгаш ийиги чергенин кежигуннери			
58	ЧС. Чогаадыг «Часкы ногаанчыдылга»			
59	Практиктиг мергежилгелер			
60	Практиктиг мергежилгелер			
61	Хыналда диктант.			
62	Частырыглар-биле ажыл			
63	Домакта санай адаан состернин аразынга биче сек			
64	Домакта состернин харылзаазы			
65	Хыналда диктант. Частырыглар-биле ажыл.			
66	Созуглел			
67	ЧС Чогаадыг «Ада-иемге дузам»			
68	Чыл дургузунда ооренген чуулдерге катаптаашкын			